

ΕΘΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΑΎΛΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΔΕΛΤΙΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟΥ ΑΎΛΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ

Η Μετακινούμενη Κτηνοτροφία

1. Σύντομη παρουσίαση του στοιχείου Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς

α. Με ποιο όνομα αναγνωρίζεται το στοιχείο από τους φορείς του:

Μετακινούμενη Κτηνοτροφία

β. Άλλη/-ες ονομασία/ες: Μεταβατική κτηνοτροφία, νομαδική κτηνοτροφία. Παλιότερα, προκειμένου να χαρακτηριστούν οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι χρησιμοποιούνταν οι όροι «σκηνίτες» και «φερέοικοι βλαχοποιημένες».

Οι όροι «νομαδισμός» και «νομαδική κτηνοτροφία», παρά το γεγονός ότι χρησιμοποιούνται ευρέως, δεν ανταποκρίνονται στον τύπο των κτηνοτροφικών μετακινήσεων που παρατηρούνται πλέον στον ελληνικό χώρο, δεδομένου ότι οι μετακινήσεις πραγματοποιούνται μεταξύ συγκεκριμένων τοποθεσιών, θερινής και χειμερινής. Εξάλλου και οι νομάδες δεν περιπλανώνταν, αλλά επέλεγαν τους τόπους χειμερινής και θερινής εγκατάστασης λαμβάνοντας υπ' όψιν μια σειρά σύνθετων παραγόντων.

Ο όρος «μεταβατική κτηνοτροφία» είναι ακριβέστερος, καθώς αντιστοιχεί στον διεθνή όρο transhumance, που δηλώνει την εποχιακή μετακίνηση του κοπαδιού και του/των βοσκού/-ών από το βουνό στον κάμπο και αντιστρόφως. Σε αρκετές περιοχές της Ευρώπης –σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στην Ελλάδα, που οι κτηνοτροφικές οικογένειες στην πλειονότητά τους συνεχίζουν να μετακινούνται μαζί με τα κοπάδια– δεν ακολουθεί το σύνολο της οικογένειας τη μετακίνηση των κοπαδιών, αλλά παραμένει μόνιμα σε ένα χωριό, ορεινό ή πεδινό.

Ως transhumance directe ορίζεται η μεταβατική κτηνοτροφία, όταν ο τόπος μόνιμης κατοικίας της οικογένειας είναι ο κάμπος, ενώ όταν συμβαίνει το αντίθετο, δηλαδή η μόνιμη κατοικία της οικογένειας είναι στο βουνό, ονομάζεται transhumance

inverse. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι του ελλαδικού χώρου θεωρούν ως πατρίδα τους τα βουνά και όχι τους κάμπους που ξεχειμωνιάζουν (Ψυχογιός-Παπαπέτρου, 1983: 28· Salzman α, 2010· Salzman β 2010). Σήμερα ο πιο συνηθισμένος όρος για να περιγραφεί ο συγκεκριμένος τύπος κτηνοτροφίας είναι «μετακινούμενη κτηνοτροφία». Στην ελληνική περίπτωση ο όρος αναφέρεται σχεδόν αποκλειστικά στη μετακινούμενη αιγοπροβατοτροφία.

γ. Σύντομη Περιγραφή:

Ο όρος «μετακινούμενη κτηνοτροφία» δηλώνει την ετήσια μετακίνηση των κοπαδιών αιγοπροβάτων μεταξύ θερινών και χειμερινών βοσκοτόπων, ανεξάρτητα από το μέσο και την απόσταση που διανύουν. Η πρακτική της μετακίνησης βρίσκεται στον πυρήνα της πολιτισμικής και κοινωνικής συγκρότησης των ορεινών κτηνοτροφικών κοινοτήτων, ενώ έχει συμβάλει σε μεγάλο βαθμό στη διαμόρφωση του τοπίου των περιοχών που αναπτύχθηκε ιστορικά. Οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι είναι φορείς γνώσεων και πρακτικών, που σχετίζονται αφενός με τη βέλτιστη αξιοποίηση των διαθέσιμων φυσικών πόρων (λιβάδια, υδάτινες πηγές κ.ά.) και των κλιματικών δεδομένων, και αφετέρου με την παραγωγή ποιοτικών αγροδιατροφικών προϊόντων.

δ. Πεδίο ΑΠΚ:

- ✓ προφορικές παραδόσεις και εκφράσεις
- επιτελεστικές τέχνες
- ✓ κοινωνικές πρακτικές-τελετουργίες-εορταστικές εκδηλώσεις
- ✓ γνώσεις και πρακτικές που αφορούν τη φύση και το σύμπαν
- τεχνογνωσία που συνδέεται με την παραδοσιακή χειροτεχνία
- ✓ γνώση για την παραγωγή παραδοσιακών αγροδιατροφικών προϊόντων υψηλής ποιότητας

ε. Περιοχή που απαντάται το στοιχείο

Μετακινούμενα κοπάδια εντοπίζονται παντού στην ηπειρωτική Ελλάδα. Επίσης, εμφανίζονται σε μεγάλα και μεσαίου μεγέθους νησιά, κυρίως στην Κρήτη και στην Εύβοια, και επίσης στη Χίο, στη Νάξο, στη Θάσο κ.ά. Σύμφωνα με ερευνητικά δεδομένα (βλ. Παράρτημα 1), προκύπτει ότι το επίκεντρο της μετακινούμενης κτηνοτροφίας στην Ελλάδα σήμερα εξακολουθεί να είναι η Θεσσαλία, όπου εντοπίζονται 805 εκμεταλλεύσεις (26,4%) που εκτρέφουν περίπου 338 χιλ. ζώα (33%). Με μικρή διαφορά ως προς τον αριθμό των εκμεταλλεύσεων ακολουθεί το γεωγραφικό διαμέρισμα της Στερεάς Ελλάδας (787 χιλ. ζώα, 25,8%) με πολύ μικρότερο αριθμό εκτρεφόμενων ζώων (214 χιλ. ζώα, 20,9%). Τρίτη σε σημασία ως προς τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της μετακίνησης είναι η Πελοπόννησος (19,7%

των εκμεταλλεύσεων και 16,8% των ζώων), ενώ ακολουθούν οι υπόλοιπες περιφέρειες με μικρότερα ποσοστά.

στ. Λέξεις-κλειδιά:

Νομαδισμός, νομάδες, μεταβατική κτηνοτροφία, αιγοπροβατοτροφία, παραδοσιακή τυροκομία, ελληνικά τυριά, βοσκοτόπια, ορεινές κτηνοτροφικές κοινότητες, κοπάδι, χειμαδιό, τσελιγκάτο, τσέλιγκας, σμίχτης.

2. Ταυτότητα του φορέα του στοιχείου ΑΠΚ

α. Ποιος/-οι είναι φορέας/-είς του στοιχείου;

Φορείς της κληρονομιάς της μετακινούμενης κτηνοτροφίας είναι οι ίδιοι οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι και οι οικογένειές τους, καθώς και οι κτηνοτροφικές κοινότητες, που εντοπίζονται κυρίως στον ορεινό χώρο. Οι Σαρακατσάνοι και οι Βλάχοι έχουν ταυτιστεί περισσότερο με τη μετακινούμενη κτηνοτροφία, ως πρακτική που διαμόρφωσε καθοριστικά την πολιτισμική και κοινωνική τους συγκρότηση.

Σήμερα ιδιαίτερη μέριμνα για τη διατήρηση και την ανάδειξη της σημασίας της μετακινούμενης κτηνοτροφίας ως άυλου πολιτισμικού αγαθού επιδεικνύει το Δίκτυο Μετακινούμενων Κτηνοτρόφων. Πρόκειται για σύλλογο/μη κερδοσκοπικό οργανισμό που ιδρύθηκε στις αρχές του 2015 και απευθύνεται στο σύνολο των μετακινούμενων κτηνοτρόφων της χώρας. Μεταξύ των μελών του περιλαμβάνονται, εκτός από τους μετακινούμενους κτηνοτρόφους, σχετικοί με την κτηνοτροφία επιστήμονες (ζωοτέχνες, κτηνίατροι, γεωργοοικονομολόγοι, αγροτοκοινωνιολόγοι, περιβαλλοντολόγοι, λιβαδοπόνοι κ.ά.), πολιτιστικοί σύλλογοι και φορείς.

β. Έδρα/τόπος

Διεύθυνση: 3ο χιλ. Π.Ε.Ο. Λάρισας-Θεσσαλονίκης, Κτήριο ΕΛΓΟ Δήμητρα

ΤΚ: 41 336

Τηλ. 2310 013892 6937414305 6945705708

FAX 2410-553551

e-mail: info@metakinoumena.gr

url/ site web: www.metakinoumena.gr

γ. Περαιτέρω πληροφορίες για το στοιχείο:

Αρμόδιο/-α πρόσωπο/-α

Όνομα: Βασιλική Λάγκα

Ιδιότητα: Καθηγήτρια ΑΤΕΙ Θεσσαλονίκης

Διεύθυνση: Σίνδος ΤΚ: 57400

Τηλ. +30 2310 013892

e-mail: lagka@ap.teithe.gr

Όνομα: Αθανάσιος Ράγκος

Ιδιότητα: Γεωπόνος/Γεωργοοικονομολόγος MSc, PhD

Διεύθυνση: Σίνδος ΤΚ: 57400

Τηλ. +30 6937414305

e-mail: ragkosagrecon@gmail.com

3. Αναλυτική περιγραφή του στοιχείου ΑΠΚ, όπως απαντάται σήμερα

Η μετακινούμενη κτηνοτροφία στην Ελλάδα, όπως και στο σύνολο του μεσογειακού κόσμου, είναι βαθιά ριζωμένη στον χρόνο, έχοντας διαμορφώσει ένα σύνολο πολιτιστικών χαρακτηριστικών, φορείς των οποίων είναι οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι και οι κοινότητές τους. Η χρηστή διαχείριση των φυσικών πόρων, οι πρακτικές γνώσεις για το περιβάλλον (καιρικές συνθήκες, χλωρίδα κ.ά.) και τα ζώα, η παραγωγή τοπικών διατροφικών προϊόντων υψηλής ποιότητας και οι ποικίλες και σύνθετες δεξιότητες που απαιτούνται για τη διαχείριση του κοπαδιού είναι ορισμένα μόνο από τα χαρακτηριστικά που καθιστούν τη μετακινούμενη κτηνοτροφία μια μακράιωνη πολιτισμική εμπειρία που αξίζει να διαφυλαχθεί και να αναδειχθεί. Η ταυτότητα και η μνήμη των ορεινών κτηνοτροφικών κοινοτήτων που είναι ιστορικά ταυτισμένες με τη μετακινούμενη κτηνοτροφία αρθρώνεται γύρω από την πρακτική και το ήθος της μετακίνησης από το βουνό στον κάμπο και το αντίστροφο. Σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις μετακινούμενων κτηνοτρόφων στην Ελλάδα, η καταγωγή του κτηνοτρόφου είναι η ορεινή κοινότητα και όχι η πεδινή όπου διαχειμάζει. Όπως συνηθίζουν να λένε οι ίδιοι, «γυρίζουμε με χαρά μεγάλη, όχι όπως το χινόπωρο με το κεφάλι σκυμμένο».

Δεν είναι τυχαίο εξάλλου, ακόμα και σήμερα, που οι δομές των παραδοσιακών κτηνοτροφικών κοινωνιών του ορεινού χώρου έχουν αποδυναμωθεί ή έχουν αποδιαρθρωθεί, παραμένουν πολλές από τις συλλογικές πρακτικές συμβολικού εορτασμού της κοινότητας. Πιο χαρακτηριστική από αυτές τις πρακτικές είναι οι εορταστικές εκδηλώσεις των ορεινών κτηνοτροφικών κοινοτήτων, οι οποίες πραγματοποιούνται το καλοκαίρι, οπότε και οι στάνες επιστρέφουν στα βουνά. Ειδικά τα πανηγύρια, με κορυφαίο αυτό της εκκλησίας του χωριού, που είναι συνήθως αφιερωμένη στον Προφήτη Ηλία (20 Ιουλίου), στην Αγία Παρασκευή (26 Ιουλίου) και, κυρίως, στην Παναγία (15 Αυγούστου), αποτελούν ακόμα και σήμερα την πιο ζωντανή έκφραση της συλλογικής μνήμης και ταυτότητας των κτηνοτροφικών κοινοτήτων, που είναι άμεσα συνδεδεμένη με την εμπειρία της μετακίνησης και της επιστροφής στο

βουνό (βλ. Παράρτημα 2).

Βασικό στοιχείο της μετακινούμενης κτηνοτροφίας είναι ο δρόμος, που αναφέρεται ως η *στράτα* ή το *διάβα*. Η μετακίνηση των κοπαδιών μέχρι τη δεκαετία του 1970 γινόταν πεζή, τόσο την άνοιξη (συνήθως αρχές Μαΐου), όσο και το φθινόπωρο (τέλη Οκτωβρίου-αρχές Νοεμβρίου), με ορόσημα τις μεγάλες θρησκευτικές γιορτές του Αγίου Γεωργίου την άνοιξη και του Αγίου Δημητρίου το φθινόπωρο. Σήμερα, σε πολλές περιπτώσεις, χρησιμοποιούνται και φορτηγά για τις μετακινήσεις.

Οι μετακινήσεις των κοπαδιών διαφοροποιούνται, ανάλογα με τις εδαφοκλιματικές συνθήκες και τις τοπικές συνήθειες. Στις βόρειες και κεντρικές περιοχές η μετακίνηση προς τα ορεινά (π.χ. Ροδόπη, Πέλλα, Δυτική Μακεδονία, όρος Λάκμος, Τζουμέρκα, Άγραφα, Παρνασσός κ.ά.) ξεκινά τον Μάιο. Τα κοπάδια παραμένουν στα ορεινά για τέσσερις πέντε μήνες και επιστρέφουν στα χειμαδιά στα τέλη Οκτωβρίου, ανάλογα με τις καιρικές συνθήκες. Σε σχετικά νοτιότερες περιοχές (Βαρδούσια στον νομό Φωκίδας, Ορεινή Ναυπακτία, Φενεός Κορινθίας) η παραμονή μπορεί να είναι και μεγαλύτερης διάρκειας (π.χ. τέλη Απριλίου-μέσα Νοεμβρίου), ενώ στη Λακωνία (Πάρνωνας) και στην Κρήτη οι καιρικές συνθήκες στα ορεινά δεν είναι τόσο δυσμενείς και η ορεινή διαμονή μπορεί να διαρκέσει μέχρι και 8-9 μήνες (π.χ. Ρειχιά Λακωνίας, Ανώγεια, οροπέδιο Καθαρού στον νομό Λασιθίου). Τα αυτοκινούμενα μέσα έχουν υποκαταστήσει τη μετακίνηση των κοπαδιών με τα πόδια σε περιπτώσεις μετακινήσεων άνω των 100 χλμ. ή και για λίγο κοντινότερες αποστάσεις. Σύμφωνα με έρευνα, σε αντιπροσωπευτικό δείγμα 551 μετακινούμενων εκμεταλλεύσεων, 27% αυτών πραγματοποιούσε μετακινήσεις με τα πόδια, 65% χρησιμοποιούσαν φορτηγά και 8% χρησιμοποιούσαν και τα δύο μέσα (Lagka κ.ά., 2015).

Η αλλαγή του προτύπου διαβίωσης και η ενσωμάτωση στην οικονομία της αγοράς είναι μερικοί ακόμα από τους λόγους που ώθησαν τους κτηνοτρόφους να χρησιμοποιήσουν φορτηγά. Κριτήρια για την εισαγωγή αυτού του τύπου μετακίνησης είναι αφενός η εξοικονόμηση χρόνου και αφετέρου η μείωση του κόστους. Στην πρώτη περίπτωση, με τη μίσθωση φορτηγών, ο χρόνος μεταφοράς από και προς τους θερινούς βοσκοτόπους, από 15-25 ημέρες, μειώνεται σε μερικές ώρες. Εντούτοις, ανάλογα με την απόσταση, η μίσθωση ενός φορτηγού μπορεί να επιβαρύνει αρκετά τις δαπάνες της εκμετάλλευσης και, δεδομένης της περιορισμένης ρευστότητας και του υψηλού κόστους παραγωγής, περίπου 100 μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι σε ολόκληρη τη χώρα επιλέγουν τις παλιές διαδρομές (για οδικές αποστάσεις άνω των 100 χλμ.), ειδικά κατά την επιστροφή στα χειμαδιά, όπου ο κατηφορικός δρόμος και το γεγονός πως τα ζώα δεν αρμέγονται καθιστούν τη μετακίνηση πιο εύκολη. Οι μικρότερες μετακινήσεις εξακολουθούν να πραγματοποιούνται με τα πόδια, μέσα από ορεινά μονοπάτια: για παράδειγμα στη Λακωνία, στον νομό Καρδίτσας (από το

Μουζάκι προς την ορεινή Αργιθέα), στην περιοχή του Ιάσμου και των Κιμμερίων στη Θράκη, οι μικρές μετακινήσεις στα νησιά, συμπεριλαμβανομένης της Κρήτης και της Εύβοιας κ.ά.

Οι μετακινήσεις των κοπαδιών, ως προς την απόσταση που διανύεται από το ορεινό στο πεδινό βοσκοτόπι, μπορούν να χωριστούν σε τρεις κατηγορίες:

Α. Μικρές μετακινήσεις έως και 50 χλμ. Πραγματοποιούνται σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια. Χαρακτηριστικές, αλλά σε καμία περίπτωση οι μόνες, είναι οι μετακινήσεις στις γειτνιάζουσες περιοχές της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης (κυρίως μεταξύ Ξάνθης και Ροδόπης), στην Πέλλα, την Ημαθία και την Πιερία, στο γεωγραφικό διαμέρισμα της Στερεάς Ελλάδας (π.χ. ορισμένες μετακινήσεις από την Αιτωλοακαρνανία προς την Ευρυτανία και τη Φωκίδα, καθώς και εντός της Εύβοιας, της Φθιώτιδας και της Βοιωτίας), καθώς και στην Πελοπόννησο, κυρίως στην περιοχή της Αρκαδίας, με κοπάδια που μετακινούνται προς τη Λακωνία και τη Μεσσηνία, και κοπάδια που μετακινούνται εντός της Αχαΐας.

Β. Μεσαίας εμβέλειας μετακινήσεις (51-100 χλμ.) που εντοπίζονται μεταξύ Θεσπρωτίας και Ιωαννίνων, από την Αιτωλοακαρνανία προς την Ευρυτανία, την Άρτα και τα Ιωάννινα, από τις πεδινές/παραθαλάσσιες περιοχές της Κρήτης προς τις ορεινότερες, κυρίως προς τον Ψηλορείτη και το Λασίθι. Αυτής της κλίμακας είναι και οι μετακινήσεις κοπαδιών προς τους θερινούς βοσκοτόπους του Φενεού Κορινθίας από την περιοχή της Τροιζηνίας και την Ηλεία, καθώς και πολλές από τις μετακινήσεις εντός της Θεσσαλίας.

Γ. Μεγάλες μετακινήσεις (101-200 χλμ.). Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των κοπαδιών που μετακινούνται μεταξύ των ορεινών περιοχών της Δυτικής ή Κεντρικής Μακεδονίας και των πεδινών της Θεσσαλίας ή της Κεντρικής Μακεδονίας, διανύοντας αποστάσεις της τάξης των 150-200 χιλιομέτρων, κατά μέσον όρο. Συγκεκριμένα, κατά τους θερινούς, μήνες τα κοπάδια εντοπίζονται στην οροσειρά της Πίνδου, καθώς και στα ορεινά της Καστοριάς και της Φλώρινας, κατά μήκος των βουνών Νερέσκα-Βίτσι-Μουρίκι-Σινιάτσικο, στο Βέρμιο, στο όρος Βόρας (Καΐμακταλάν), στο Πάικο κ.ά. Κατά τους χειμερινούς μήνες, μετακινούνται κατά κύριο λόγο στη Θεσσαλία, στις πεδιάδες της Λάρισας και των Τρικάλων, και λιγότερο στην Κεντρική Μακεδονία, σε περιοχές της Θεσσαλονίκης. Άλλες μετακινήσεις τέτοιας κλίμακας είναι αυτές από την Αιτωλοακαρνανία και την Πρέβεζα προς τα ορεινά των Ιωαννίνων, οι μετακινήσεις κοπαδιών από την Αττική προς τους θερινούς βοσκοτόπους του Φενεού Κορινθίας, οι μετακινήσεις από τη Φθιώτιδα και τα Φάρσαλα στην περιοχή του Ασπροποτάμου Τρικάλων, καθώς και ορισμένες μετακινήσεις προς τα Ανώγεια Κρήτης.

Δ. Πολύ μεγάλες μετακινήσεις, άνω των 200 χλμ., πραγματοποιούνται κυρίως από την Αττική προς τη Φωκίδα, από τη Βοιωτία προς την ορεινή Αργιθέα Καρδίτσας, από τις πεδινές περιοχές της Θεσσαλίας και της Θεσπρωτίας προς τα ορεινά της Δυτικής

Μακεδονίας (Καστοριά, Κοζάνη) και των Ιωαννίνων, καθώς και από τη Σιθωνία Χαλκιδικής προς τη Δυτική Μακεδονία (βλ. Παράρτημα 4).

Η ζωή των μετακινούμενων κτηνοτρόφων είναι συνυφασμένη με τις ανάγκες των κοπαδιών. Η παραγωγική περίοδος θεωρείται πως ξεκινά με τις γέννες. Τα πρόβατα ξεκινούν να γεννούν συνήθως στα τέλη Οκτωβρίου. Στη νότια Ελλάδα, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στη βόρεια και κεντρική Ελλάδα, όταν γεννούν τα ζώα το κοπάδι συχνά βρίσκεται στα ορεινά βοσκοτόπια. Αν τα ζώα γεννήσουν τέλη Οκτώβρη, το άρμεγμα ξεκινά περίπου τα Χριστούγεννα, εκτός αν ο παραγωγός επιλέξει τα ζώα να γεννήσουν νωρίτερα. Το άρμεγμα, εργασία πολύ απαιτητική, συνεχίζεται κατά την παραμονή του κοπαδιού στο χειμαδιό (πρωί και απόγευμα). Στο άρμεγμα συμμετέχουν δύο τουλάχιστον μέλη της οικογένειας, ή εργάτες. Προς τα τέλη του Φλεβάρη, οπότε γεννούν και τα «όψιμα», δηλαδή οι νεαρές αρνάδες που γεννούν πρώτη φορά, παρατηρείται μια ακόμα περίοδος εντατικής εργασίας.

Από τον Μάρτιο/Απρίλιο, που ο καιρός βελτιώνεται, τα ζώα ξεκινούν υπό την επίβλεψη του βοσκού να βόσκουν σε βοσκοτόπους όσο το επιτρέπουν η διάρκεια και οι θερμοκρασίες της ημέρας. Το κούρεμα των προβάτων, που γίνεται πριν από την ανοιξιάτικη αναχώρηση για τα ορεινά, αποτελεί ευκαιρία συνεύρεσης και γλεντιού. Στο παρελθόν το κούρεμα πραγματοποιούνταν ακόμη και στον δρόμο και το μαλλί διοχετευόταν στους τοπικούς εμπόρους.

Τα ζώα παραμένουν τελείως ελεύθερα στο βουνό όταν δεν απειλούνται από άγρια ζώα. Η περίοδος από τον Αύγουστο μέχρι τις αρχές του Οκτώβρη είναι η πιο ξεκούραστη για τους μετακινούμενους κτηνοτρόφους, καθώς δεν αρμέγουν ούτε ταΐζουν τα ζώα (εκτός από περιπτώσεις όπου, λόγω της έντονης βοσκοφόρτωσης, η διαθεσιμότητα της φυσικής βλάστησης έχει αρχίσει να μειώνεται), μέχρι να πάρουν τον δρόμο για το χειμαδιό.

Ο μετακινούμενος κτηνοτρόφος έχει παραδοσιακά αναπτύξει ένα πρακτικό σύστημα διαχείρισης των βοσκοτόπων και της γης γενικότερα, βασιζόμενος στην εμπειρική παρατήρηση της βλάστησης και των καιρικών συνθηκών. Με την πάροδο του χρόνου και μέσω της διαρκούς αλληλεπίδρασης με τη φύση, οι κτηνοτρόφοι έχουν αποκτήσει την ικανότητα να εκτιμούν τη βοσκοϊκανότητα των περιοχών που χρησιμοποιούν, σε συνάρτηση με τις καιρικές συνθήκες. Κάθε κτηνοτρόφος βόσκει τα ζώα του σε συγκεκριμένο τόπο κάθε έτος, βάσει αυτών των κριτηρίων, με σκοπό να διαχειριστεί αειφορικά τη βλάστηση (περιτροπική βόσκηση), να επιτρέψει την αναγέννηση των βοσκοτόπων και την προστασία του κοπαδιού από τις καιρικές συνθήκες.

Επίσης, οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι αποτελούν φορείς γνώσεων για την επιβίωση σε δυσμενείς καιρικές συνθήκες και την αειφορική αξιοποίηση του συνόλου των προϊόντων και υποπροϊόντων της κτηνοτροφικής τους δραστηριότητας. Επίσης, έχουν αναπτύξει σημαντικές πρακτικές κτηνιατρικές γνώσεις, αναγνωρίζοντας τα

συμπτώματα ασθενειών και εφαρμόζοντας πρακτικές θεραπείες. Επιπλέον, η επιλογή βοσκοτόπων συνδέεται με τη σύνθεση της βλάστησης, γεγονός που οδήγησε στην ανάπτυξη ιδιαίτερων γνώσεων σχετικά με τις ιδιότητες των βοτάνων και των άγριων μορφών βλάστησης.

Η εργασία σε μια μετακινούμενη εκμετάλλευση παρουσιάζει πολλαπλές προκλήσεις: χειρωνακτική εργασία για άρμεγμα, επίβλεψη του κοπαδιού στο βουνό για τον κίνδυνο επίθεσης από άγρια ζώα, αντιμετώπιση ακραίων καιρικών φαινομένων, θεραπεία ασθενειών, περιποίηση των μικρών ζώων, επιδιόρθωση μηχανημάτων κλπ. σε συνδυασμό με διαχειριστική εργασία για την αποτελεσματική διαχείριση του κεφαλαίου, τη λήψη αποφάσεων για την παραγωγή και πώληση προϊόντων, τη λειτουργία της εκμετάλλευσης κλπ. Έτσι, ο μετακινούμενος κτηνοτρόφος σήμερα καλείται να συνδυάσει τον ιδιαίτερο πλούτο γνώσεων που κληρονομεί από τους προκατόχους του (εμπειρική μετάδοση και μη τυπική εκπαίδευση) με ένα ευρύτατο φάσμα δεξιοτήτων που κυμαίνονται από τη ζωοτεχνική επιστήμη μέχρι τα οικονομικά.

Η οικογένεια εργάζεται στην εκμετάλλευση είτε αποκλειστικά, είτε περιστασιακά, όπως παραδοσιακά συνέβαινε στις μετακινούμενες εκμεταλλεύσεις (γραπτές μαρτυρίες από Λουκόπουλο [1930], Συράκη [1924], Campbell, J.K. [1964] και Kayser [1989]). Ο σύζυγος είναι ο αρχηγός και διαχειριστής, συνεπικουρούμενος, κατά περίπτωση, από τη σύζυγο, τους παππούδες και τα ενήλικα παιδιά. Μια μορφή καταμερισμού της εργασίας είναι και η πολυαπασχόληση των μελών στην ανάπτυξη παράλληλων δραστηριοτήτων, όπου είναι διαθέσιμες τέτοιες δραστηριότητες: καλλιέργειες (π.χ. ελαιοκομία και εσπεριδοειδή στην Κρήτη και στη Νότια Πελοπόννησο), τουριστικές/αγροτουριστικές δραστηριότητες και εστίαση (νησιά, ορεινός όγκος Αρκαδίας και Γρεβενών κ.α.), οικοτεχνία-μεταποίηση.

Μέχρι τη δεκαετία του 1990 δεν ήταν καθόλου συνηθισμένη η απασχόληση ξένων εργαζομένων. Τα μέλη της οικογένειας ήταν η «δεξαμενή» για την κάλυψη των απαιτήσεων σε εργασία. Μετά το 1990 η κατάσταση αυτή άλλαξε, με τη μαζική είσοδο μεταναστών, αρχικά από την Αλβανία και στη συνέχεια από άλλες χώρες. Σταδιακά, οι ξένοι εργαζόμενοι υποκατέστησαν τα μέλη της οικογένειας. Υπό την επίδραση της κρίσης, η μισθωτή απασχόληση αλλοδαπών μειώνεται, όπως απέδειξαν τα προκαταρκτικά αποτελέσματα έρευνας σε όλη την Ελλάδα (Ragkos κ.ά., 2014). Σε αυτό το πλαίσιο, είναι αξιοσημείωτο ότι οι γυναίκες επιστρέφουν στη μετακινούμενη κτηνοτροφία, διεκδικώντας πιο δυναμικό ρόλο.

4. Χώρος/εγκαταστάσεις και εξοπλισμός που συνδέονται με την επιτέλεση/ άσκηση του στοιχείου ΑΠΚ

Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960 –αρχές της δεκαετίας 1970 οι σταβλικές εγκαταστάσεις ήταν ιδιαίτερα πρόχειρες. Τα συνήθη υλικά κατασκευής ήταν κλαδιά δέντρων-θάμνων για τη στρούγκα. Έτσι, στην ηπειρωτική Ελλάδα, τα μαντριά ήταν

φτιαγμένα με *πόστες*, δηλαδή μεγάλα πλαίσια από στελέχη σίκαλης ή βούρλων (*σκίρποι*) τα οποία στερεώνονταν μεταξύ τους με βέργες από παλιούρια (είδος θάμνου). Από τα ίδια υλικά κατασκευάζονταν και η καλύβα του κτηνοτρόφου καθώς και οι αποθηκευτικοί χώροι. Οι πόστες τοποθετούνταν η μία στην άλλη με μια κλίση σε σχέση με το έδαφος (για τα μαντριά). Για τις καλύβες ακολουθούνταν άλλη πρακτική, διότι συνήθως είχαν κυκλικό σχήμα. Άλλοτε, ειδικά για τη στρούγκα, οι γυναίκες ύφαιναν ειδικό ύφασμα από γίδινο μαλλί, το οποίο αργότερα αντικαταστάθηκε από τη λινάτσα, την οποία αγόραζαν, ενώ σήμερα χρησιμοποιούν πλαστικοποιημένο ύφασμα τύπου λινάτσας. Στα νησιά, το κύριο υλικό ήταν –και στις περισσότερες περιπτώσεις συνεχίζει να είναι– η πέτρα (ξερολιθιές), π.χ. τα *μιπάτα* στην Κρήτη, τόσο για τη στρούγκα και τον χώρο διαμονής των κτηνοτρόφων, όσο και τους αποθηκευτικούς χώρους. Εντούτοις, πρέπει να σημειωθεί πως οι αντίστοιχες σταβλικές εγκαταστάσεις για την προστασία των ζώων κατά τη θερινή περίοδο ήταν πολύ πιο πρόχειρες ή και ανύπαρκτες σε ολόκληρη τη χώρα.

Κατά τη διάρκεια της «στράτας» σε κάθε κονάκι στηνόταν, εκτός από τη στρούγκα, και η *τέντα* για την προστασία της οικογένειας τόσο στη διάρκεια της νύχτας όσο και την ημέρα, από τυχόν ακραία καιρικά φαινόμενα, τα οποία είναι συχνότερα την περίοδο της άνοιξης, αλλά και το φθινόπωρο. Αργότερα, για την κατασκευή των στάβλων ξεκίνησαν να χρησιμοποιούνται λαμαρίνες, όπως και τσιμεντόλιθοι ή τούβλα, πρακτική που ακολουθείται μέχρι και σήμερα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο κατηγορίες εγκαταστάσεων. Η πρώτη περιλαμβάνει τις σπηλιές, στις οποίες πραγματοποιείται η τυροκόμηση ή φυλάσσονται τα τυριά, σε περιοχές όπως η ορεινή Αργιθέα Καρδίτσας (Πετροχώρι) και τα *μιπάτα* του Ψηλορείτη στην Κρήτη, καθώς στις σπηλιές το μικροκλίμα είναι ιδανικό για τυροκόμηση/ωρίμανση τυριών κτλ. Η δεύτερη αφορά τις περιφράξεις και τις εφήμερες κατασκευές στις θερινές διαβιώσεις (μάντρες και υπόστεγα), που είναι πρόχειρες, ελάχιστου κόστους και εύκολες στη συναρμολόγηση και αποσυναρμολόγηση.

Κουδούνια και Κυπριά: Τα κουδούνια και τα κυπριά χρησιμοποιούνται και σήμερα με τον ίδιο τρόπο όπως και παλιότερα. Τα τοποθετούν οι κτηνοτρόφοι στα *γκεσέμια* (αρσενικά ζώα που ηγούνται του κοπαδιού, συχνά ευνουχισμένα) πριν ξεκινήσουν για τη θερινή διαμονή. Κάθε κτηνοτρόφος, ανάλογα με τις προτιμήσεις του, τοποθετούσε δύο ή τρεις *ντουζίνες* κουδουνιών (για τα πρόβατα) ή κυπριών (για τα γίδια). Κάθε ντουζίνα περιελάμβανε 3 ή 5 ή 7 κουδούνια/κυπριά με δικό τους ιδιαίτερο ήχο. Το καλοκαίρι τα περισσότερα κουδούνια απομακρύνονταν επειδή επιβάρυναν τα ζώα. Σήμερα η κατασκευή χειροποίητων κουδουνιών είναι μια μορφή τέχνης που ασκείται σε εργαστήρια στην Άμφισσα, την Παραβόλα Αργινίου, την Παραμυθιά κ.α. Τα κουδούνια είναι μέχρι και σήμερα ενδεικτικά ενός υγιούς και περιποιημένου κοπαδιού, ενώ και η τεχνοτροπία τους ενδιαφέρει ιδιαίτερα τους κτηνοτρόφους. Η απόκτηση

ενός καλού κουδουνιού είναι σημαντική, χειροποίητες κουδούνες δίνονται ακόμη και ως έπαθλα σε διαγωνισμούς.

Τα σκεύη που χρησιμοποιούνται για το άρμεγμα και την τυροκόμηση αγοράζονται πλέον από το εμπόριο (πλαστικά) ή κατασκευάζονται από τοπικούς τεχνίτες και είναι συχνά τσίγκινα. Από τα ξύλινα, κατά κύριο λόγο, σκεύη που χρησιμοποιούνταν παλιότερα στο άρμεγμα, χρησιμοποιείται σπανιότερα το καρδάρι, σκεύος όπου συλλέγεται το γάλα κατά το άρμεγμα, εκτός από τις περιπτώσεις που το άρμεγμα γίνεται μηχανικά. Τα τυροκομικά σκεύη χρησιμοποιούνται ακόμα από τους κτηνοτρόφους που τυροκομούν εντός της εκμετάλλευσης.

Για την τυροκόμηση χρησιμοποιούνται σκεύη όπως:

- *Τσαντήλες*: υφάσματα στα οποία τοποθετείται το τυρί για να στραγγιστεί.
- *Στεφάνια*: καλούπια στα οποία τοποθετείται το τυρί, για να πάρει το σχήμα του.
- *Στεζιάχι*: ξύλινο τελάρο με το οποίο στράγγιζαν το τυρόγαλο.

Από τα είδη ένδυσης που παλιότερα παράγονταν από την κτηνοτροφική οικογένεια σήμερα δεν έχουν απομείνει παρά ελάχιστα. Από αυτά, ιδιαίτερη αναφορά αξίζει να γίνει στο *μαλλιώτο*, πανωφόρι κατασκευασμένο από μαλλί προβάτων (προσφέρει προστασία από τις καιρικές συνθήκες), και στην *κάπα*, αδιάβροχο πανωφόρι, κατασκευασμένο από τρίχα κασίκας. Είναι ιδανικά για τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης και τα προτιμούν πολλοί κτηνοτρόφοι.

Γκλίτσα: ξύλινη ράβδος που χρησιμοποιούν οι βοσκοί για τη στήριξή τους ή για τη συγκέντρωση του κοπαδιού, σε πολλές περιπτώσεις με ξυλόγλυπτα διακοσμητικά μοτίβα.

5. Προϊόντα ή εν γένει υλικά αντικείμενα που προκύπτουν ως αποτέλεσμα της επιτέλεσης/άσκησης του στοιχείου ΑΠΚ

Η μετακινούμενη κτηνοτροφία στην Ελλάδα ασκείται με σκοπό την παραγωγή πολλαπλών προϊόντων, σε αντίθεση προς ορισμένες άλλες ευρωπαϊκές μεσογειακές χώρες, στις οποίες σκοπός είναι κυρίως η παραγωγή κρέατος.

Το κύριο προϊόν σε ολόκληρη την επικράτεια είναι το γάλα, το οποίο διατίθεται από τους κτηνοτρόφους χωρίς επεξεργασία και διακινείται κατά κύριο λόγο μέσα από οργανωμένα κανάλια εμπορίας. Σε κάποιες περιπτώσεις, το επεξεργάζονται οι ίδιοι οι κτηνοτρόφοι, ή σπανιότερα, το πωλούν φρέσκο απευθείας σε καταναλωτές. Στην πρώτη περίπτωση, οι κτηνοτρόφοι πωλούν το γάλα σε μικρά τοπικά τυροκομεία ή και σε μεγάλες βιομηχανίες, όπου και αξιοποιείται στην παραγωγή κυρίως φέτας, ή άλλων τυριών, ανάλογα με τις τοπικές παραδόσεις. Φορτηγά των γαλακτοβιομηχανιών επισκέπτονται τις εκμεταλλεύσεις καθημερινά, ή κάθε δύο ημέρες, προκειμένου να

συλλέξουν το γάλα από τους ειδικούς ψύκτες (παγολεκάνες) και να το μεταφέρουν στις εγκαταστάσεις του τυροκομείου. Στα θερινά βοσκοτόπια οι επισκέψεις είναι συνήθως λίγο σπανιότερες (ανά δύο ή ακόμα και τρεις ημέρες). Εάν ο κτηνοτρόφος βρίσκεται σε δύσβατη περιοχή ή δεν κατοικεί σε οικισμό, προκειμένου να διευκολύνει τον τυροκόμο μεταφέρει το γάλα σε προκαθορισμένο σημείο, από όπου το παραλαμβάνει το φορτηγό. Άλογα χρησιμοποιούνται για τη μεταφορά του γάλακτος από εξαιρετικά δύσβατα σημεία μέχρι το σημείο συγκέντρωσης (π.χ. στην Ξάνθη ή στην Κρήτη).

Τα παραγόμενα τυριά διαφοροποιούνται ανάλογα με την περιοχή και τις διατροφικές συνήθειες: διαφορετικές παραλλαγές φέτας σε όλη την Ελλάδα, γραβιέρα στην Κρήτη, τσαλαφούτι στην Αργιθέα Καρδίτσας και τα Άγραφα, μπάτζος στα Γρεβενά, γιδοτύρι στη Λακωνία και τη Μεσσηνία και πολλά άλλα είδη. Τα τυροκομικά προϊόντα της μετακινούμενης κτηνοτροφίας θεωρούνταν πάντα υψηλής ποιότητας. Η ποιότητά τους αποδίδεται στην παραδοσιακή τυροκομική τεχνογνωσία και την ιδιαίτερη γνώση των μετακινούμενων κτηνοτρόφων σχετικά με τη βλάστηση καθώς και στα χαρακτηριστικά της χλωρίδας των βοσκοτόπων.

Η τυροκόμηση στην εκμετάλλευση είναι αρκετά συχνή, ειδικά κατά τους θερινούς μήνες, για διάφορους λόγους: είτε επειδή το θερινό γάλα θεωρείται πιο παχύ, άρα καταλληλότερο για παραγωγή τυριού, είτε επειδή δεν υπάρχει τυροκομείο που να ενδιαφέρεται να αναλάβει τα μεταφορικά έξοδα από απομακρυσμένα σημεία (π.χ. Τροβάτο Ευρυτανίας), είτε επειδή η θερινή διαμονή δεν διαθέτει ρεύμα, ώστε να συντηρηθεί το γάλα στην παγολεκάνη. Η διαδικασία της τυροκόμησης, όπως και η αποθήκευση των τυροκομικών προϊόντων στα θερινά βοσκοτόπια, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς συχνά χρησιμοποιούνται παραδοσιακές τεχνικές και μέθοδοι. Τα προϊόντα αυτά συχνά διαθέτουν εξαιρετικά ποιοτικά και οργανοληπτικά χαρακτηριστικά. Το τυρί καταναλώνεται εντός του νοικοκυριού, δίνεται ως αμοιβή για ενοικίαση γης ή μηχανημάτων, χαρίζεται. Δεν είναι σπάνιες και οι περιπτώσεις συστηματικής πώλησης σε καταναλωτές. Όταν ο κτηνοτρόφος διαπιστώνει ζήτηση και επιδιώκει να καρπωθεί ο ίδιος την προστιθέμενη αξία του γάλακτός του, παραγωγή τυριού γίνεται και κατά τους χειμερινούς μήνες. Πρόσφατα, η νομοθεσία έγινε απλούστερη και ελαστικότερη σχετικά με την παραγωγή τυριού σε μικρά οικιακά τυροκομεία εντός κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων (Νόμος 4056/2012).

Το κρέας είναι το δεύτερο σημαντικότερο προϊόν της μετακινούμενης κτηνοτροφίας. Πρόκειται κυρίως για κρέας αμνών γάλακτος και λιγότερο για κρέας ενήλικων ζώων που αποσύρονται από την παραγωγή, όταν δεν είναι πλέον οικονομικά ορθολογική η διατήρησή τους, ενώ πάντοτε διατηρούνται νεαρά ζώα για τη διατροφή της οικογένειας ή για κοινωνικές εκδηλώσεις (γιορτές, γάμους, πανηγύρια κλπ.). Ειδική περίπτωση αποτελούν οι Πομάκοι στη Θράκη, οι οποίοι σφάζουν τα νεαρά ζώα τον Ιούνιο σε ειδικά σφαγεία με τρόπο τελετουργικό, όπως ορίζει η μουσουλμανική θρησκεία.

Το μαλλί παλιότερα αξιοποιούνταν από το νοικοκυριό, όπως και το σύνολο των υποπροϊόντων του ζώου (π.χ. λίπος). Σε πολύ λίγες πλέον περιπτώσεις μικρό μέρος του μαλλιού μεταποιείται για το πλέξιμο ρούχων, τα οποία θεωρούνται ιδανικά από τους κτηνοτρόφους, διότι προστατεύουν από το κρύο και την υγρασία του βουνού. Σήμερα το μαλλί δεν έχει ζήτηση, καθώς δεν λειτουργούν πλέον οι βιοτεχνίες επεξεργασίας μαλλιού. Παρ' όλα αυτά, γίνονται προσπάθειες από συλλόγους κτηνοτρόφων να ανασυγκροτηθεί η συγκεκριμένη παραγωγική δραστηριότητα.

6. Ιστορικά στοιχεία για το στοιχείο ΑΠΚ

Η μετακινούμενη κτηνοτροφία στην περιοχή των Βαλκανίων και της Μεσογείου -και βέβαια και αλλού- έχει πολύ βαθιές ιστορικές ρίζες. Γνωστή από τη βυζαντινή περίοδο (5ος αιώνας), εξαιτίας της σταδιακής ψύχρανσης του κλίματος που ευνοούσε την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας, αναπτύχθηκε ιδιαίτερα κατά την εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι λόγοι της άνθησής της κατά την περίοδο αυτή είναι ποικίλοι: γεωγραφικοί, πολιτικοί, οικονομικοί, κοινωνικοί. Το ανάγλυφο της ευρύτερης περιοχής, με τα βουνά που βρίσκονται σε απόσταση όχι απαγορευτικά μακρινή από τις πεδιάδες και τα παράλια, ευνόησε την ανάπτυξη της μετακινούμενης κτηνοτροφίας. Επίσης, οι ασθένειες και ιδιαίτερα η ελονοσία, που ήταν χαρακτηριστικό των πεδινών περιοχών, αποτέλεσε ένα σημαντικό παράγοντα αναζήτησης ορεινής διαβίωσης των κατοίκων, τουλάχιστον για κάποιο χρονικό διάστημα στη διάρκεια του χρόνου. Το ευρύτατο γεωγραφικό πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας διευκόλυνε τις διαδρομές των μετακινούμενων, που σε ορισμένες περιπτώσεις ήταν μακρινές, καθώς δεν παρεμποδίζονταν από εθνικά σύνορα. Επίσης, η συνεχής μετακίνηση έδινε μια αίσθηση ελευθερίας και ανεξαρτησίας στους καταπιεζόμενους πληθυσμούς της Βαλκανικής. Σε συνδυασμό, μάλιστα, με το γεγονός ότι οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι είχαν σε κάθε περίπτωση εξασφαλισμένη την καθημερινή διατροφή, το κοινωνικό τους γόητρο ήταν ενισχυμένο.

Δεν είναι ξεκάθαρο αν οι μετακινήσεις αυτές συνεχίζονταν αδιάλειπτα έως τον 18ο και 19ο αιώνα, περίοδο που η κτηνοτροφία γνώρισε σημαντική ανάπτυξη και συνέβαλε καθοριστικά στην ακμή των ορεινών κοινωνιών του ελλαδικού χώρου. Ωστόσο, σε συγκεκριμένες ιστορικές συγκυρίες παρατηρήθηκε περιορισμός των εποχικών μετακινήσεων στα ορεινά και παρατεταμένη παραμονή στα χειμαδιά.

Η εξέλιξη της μετακινούμενης κτηνοτροφίας δεν έχει μια γραμμική ιστορική συνέχεια, καθώς γνώρισε περιόδους μεγάλης άνθησης αλλά και περιόδους ύφεσης, ανάλογα με τις πολιτικές και κοινωνικοοικονομικές συνθήκες. Οι παράγοντες που έθεσαν εμπόδια στη μετακινούμενη κτηνοτροφία είναι σε ένα πρώτο στάδιο (19ος και αρχές 20ού αιώνα) πολιτικής και στη συνέχεια (20ός αιώνας) οικονομικής και κοινωνικής φύσης.

Οι πολιτικοί λόγοι της πρώτης περιόδου είναι αρχικά η προσάρτηση στο ελληνικό κράτος της Θεσσαλίας (1881) και στη συνέχεια της Μακεδονίας (1912). Στην πρώτη περίπτωση μειώθηκε ο αριθμός των μετακινούμενων κτηνοτρόφων από τα χειμαδιά προς τους ορεινούς οικισμούς της Μακεδονίας. Αυτό συνέβη διότι επιβλήθηκαν δασμοί στα σύνορα και οι έλεγχοι εκεί ήταν πιο εντατικοί, καθώς οι ορεινοί οικισμοί του μακεδονικού χώρου εξακολουθούσαν να ανήκουν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ενώ τα χειμαδιά του θεσσαλικού κάμπου πέρασαν στο ελληνικό κράτος. Οι περιορισμοί εντάθηκαν περαιτέρω το 1912, διότι οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι ήταν υποχρεωμένοι να διασχίζουν περισσότερα εθνικά σύνορα. Έτσι, εκ των πραγμάτων προσάρμοσαν τις διαδρομές τους στους νέους γεωγραφικούς περιορισμούς. Το μεγαλύτερο πλήγμα για τη μετακινούμενη κτηνοτροφία ήταν η αγροτική μεταρρύθμιση της δεκαετίας του 1920, που στέρησε από τους μετακινούμενους τους χειμερινούς βοσκοτόπους.

Όπως προαναφέρθηκε, η μετακινούμενη κτηνοτροφία γνώρισε ιδιαίτερη ακμή κατά την εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι κτηνοτρόφοι ήταν οργανωμένοι σε *τσελιγκάτα*. Οι κίνδυνοι της μετακίνησης (άγρια ζώα, κλέφτες κλπ.) ώθησε τους ιδιοκτήτες των μικρών κοπαδιών να συνενωθούν μεταξύ τους, να «σμίξουν» σε έναν ιδιότυπο άτυπο συνεταιρισμό ως *σμίχτες*. Αρχηγός του τσελιγκάτου ήταν ο κάτοχος του μεγαλύτερου κοπαδιού, ο οποίος ταυτόχρονα ήταν άτομο με γνωριμίες στον κρατικό μηχανισμό, τους ιδιοκτήτες των τσιφλικιών στις πεδινές εκτάσεις και τους πολιτικά ισχυρούς τοπικούς παράγοντες. Το τσελιγκάτο λειτουργούσε με βάση τις άτεγκτες ιεραρχικές σχέσεις στο εσωτερικό του, αλλά και στο εσωτερικό των οικογενειών που το αποτελούσαν. Αυτές εκφράζονταν κυρίως με τη δεσποτική παρουσία του τσέλιγκα. Σε αντάλλαγμα, ο τσέλιγκας παρείχε στους σμίχτες οικονομική ασφάλεια, καθώς και ισχυρή πολιτική προστασία. Η οργάνωση του τσελιγκάτου των Σαρακατσάνων έχει μελετηθεί από τον Βρετανό κοινωνικό ανθρωπολόγο J. Campbell, το έργο του οποίου (Campbell, 1964) είναι πλέον κλασικό, μεταξύ άλλων, και για τη μελέτη του φαινομένου της πατρωνίας στις μεσογειακές κοινωνίες.

Κατά την περίοδο αυτή το τσελιγκάτο συνεργαζόταν στενά και λειτουργούσε συμπληρωματικά με το τσιφλίκι: από τη μια μεριά το τσελιγκάτο χρειαζόταν πεδινές εκτάσεις για χειμαδιά, από την άλλη πλευρά το τσιφλίκι άφηνε ούτως ή άλλως σε αγρανάπαυση κάθε χρόνο κάποιες από τις εκτάσεις του (τις *ντάμκες*), ως πρακτική βελτίωσης της γονιμότητας των εδαφών. Οι εκτάσεις αυτές ενοικιάζονταν από τα τσελιγκάτα. Ο τσιφλικάς είχε κάθε συμφέρον να παραχωρήσει αυτές τις εκτάσεις προς ενοικίαση, καθώς στο τέλος της περιόδου είχε αφενός το χρηματικό κέρδος της ενοικίασης και αφετέρου τη φυσική λίπανση των εκτάσεων.

Αυτή η συμπληρωματικότητα διαρρηγνύεται κατά τη δεκαετία του 1920 με την άφιξη των προσφύγων από τη Μικρά Ασία, καθώς η Συνθήκη της Λοζάνης (1923) μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας προέβλεπε την αναγκαστική ανταλλαγή πληθυσμών

μεταξύ των δύο χωρών. Η άφιξη χιλιάδων προσφύγων και η εγκατάστασή τους κατά κύριο λόγο στις αγροτικές περιοχές της Βόρειας Ελλάδας υποχρέωσε την τότε ελληνική κυβέρνηση να απαλλοτριώσει τα τσιφλίκια και να διαμοιράσει τις εκτάσεις στους πρόσφυγες αλλά και στους γηγενείς ακτήμονες. Αυτή η αγροτική μεταρρύθμιση στέρησε από τη μετακινούμενη κτηνοτροφία ζωτικής σημασίας εκτάσεις, γεγονός που προξένησε μεγάλα προβλήματα και συγκρούσεις με τους γεωργούς των πεδινών περιοχών.

Ορισμένοι τσελιγκάδες, προκειμένου να έχουν σχετική ανεξαρτησία, είχαν αγοράσει πεδινές εκτάσεις από τους Τούρκους τσιφλικάδες, που πούλαγαν τις ιδιοκτησίες τους λόγω της προσάρτησης της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος. Αυτές τις χρησιμοποιούσαν ως χειμαδιά και, επειδή δεν καλλιεργούνταν, δεν περιλήφθηκαν στις εκτάσεις που απαλλοτριώθηκαν από την αγροτική μεταρρύθμιση, κατά τη δεκαετία του 1920. Έτσι, οι συγκεκριμένοι ιδιοκτήτες ήταν κάτοχοι σημαντικών εκτάσεων μεταπολεμικά, τις οποίες άρχισαν να καλλιεργούν αξιοποιώντας και την εκμηχάνιση της γεωργίας, γεγονός που επέτρεψε την ιδιαίτερη οικονομική και κοινωνική τους άνοδο, αλλά συνεπέφερε τον περιορισμό της κτηνοτροφικής δραστηριότητας.

Κατά τη διάρκεια της αγροτικής μεταρρύθμισης, ορισμένοι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι, διαβλέποντας τον κίνδυνο της έλλειψης χειμερινών βοσκοτόπων, εγκαταστάθηκαν και έγιναν δικαιούχοι γεωργικού κλήρου, γεγονός που αποτέλεσε την αρχή της σταδιακής διάλυσης του τσελιγκάτου. Σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει ο Συράκης (1925), την περίοδο εκείνη 13.700 οικογένειες μετακινούνταν μαζί με τα κοπάδια τους, από τις οποίες 5.956 ήταν οικογένειες Σαρακατσάνων, 786 οικογένειες Αρβανιτόβλαχων, 3.409 οικογένειες Κουτσόβλαχων, καθώς και 3.549 οικογένειες χωρικών που δεν ενέπιπταν σε κάποια από τις προηγούμενες κατηγορίες.

Η πιο συστηματική όμως πολιτική για τη μόνιμη εγκατάσταση, η οποία ουσιαστικά σήμαινε και το τέλος του τσελιγκάτου, εφαρμόστηκε με τον Αναγκαστικό Νόμο 1223/1938 (Εφημερίς της Κυβερνήσεως τ. Α΄, φ. 184/4.5.1938, σσ. 1123-1129). Σύμφωνα με τον νόμο αυτό, που αφορούσε κυρίως τους Σαρακατσάνους, οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι, οι οποίοι μέχρι τότε δεν ήταν εγγεγραμμένοι, ήταν υποχρεωμένοι να εγγραφούν στα δημοτολόγια των κοινοτήτων στις οποίες διαχείμαζαν, με συγκεκριμένους περιορισμούς ανά κοινότητα. Με τον νόμο αυτό το κράτος είχε διπλό στόχο: αφενός να τους καταγράψει και να τους επιβάλει τις υποχρεώσεις των Ελλήνων πολιτών (π.χ. φορολόγηση, στρατολόγηση κλπ.), αφετέρου να τους εξασφαλίσει πρόσβαση στους κοινοτικούς βοσκοτόπους. Ουσιαστικά λοιπόν η χρονική περίοδος από την αγροτική μεταρρύθμιση έως το τέλος των πολέμων ήταν περίοδος ριζικών αλλαγών που οδήγησαν σε ύφεση και σημαντικούς μετασχηματισμούς τη μετακινούμενη κτηνοτροφία. Κατά την περίοδο αυτή διαλύεται οριστικά το τσελιγκάτο και η κτηνοτροφία ασκείται σε μεμονωμένες

οικογενειακές κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις.

Με το ξέσπασμα του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου, οι μετακινήσεις στους ορεινούς βοσκοτόπους περιορίστηκαν σε σημαντικό βαθμό. Οι συνθήκες πείνας και εξαθλίωσης που επικράτησαν για αρκετά χρόνια ανάγκασαν σημαντικό ποσοστό μετακινούμενων κτηνοτρόφων να παραμείνουν στα πεδινά και να ασχοληθούν παράλληλα με τη γεωργία, δίνοντας συνεχή μάχη για επιβίωση. Κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, οικονομικοί και κοινωνικοί λόγοι οδηγούν σε ακόμη μεγαλύτερη ύφεση τη μετακινούμενη κτηνοτροφία. Ο εκσυγχρονισμός και η εκμηχάνιση της γεωργίας τής στέρησε ακόμη περισσότερους βοσκοτόπους, καθώς τους μετέτρεψε σε καλλιεργούμενες εκτάσεις. Παράλληλα, η έλλειψη εκσυγχρονισμού της μετακινούμενης κτηνοτροφίας, οι χαμηλές τιμές των κτηνοτροφικών προϊόντων, η καλύτερα αμειβόμενη εργασία σε άλλους τομείς της οικονομίας, αλλά και η κοινωνική απαξίωση του επαγγέλματος του κτηνοτρόφου, με την ταυτόχρονη αλλαγή του προτύπου διαβίωσης, οδήγησαν είτε τους ίδιους τους κτηνοτρόφους είτε τα παιδιά τους να εγκαταλείψουν τη ζωή του μετακινούμενου κτηνοτρόφου και να μεταναστεύσουν προς τα αστικά κέντρα της χώρας ή και το εξωτερικό. Η εξέλιξη αυτή οδήγησε σε συρρίκνωση τη μετακινούμενη κτηνοτροφία κατά τις επόμενες δεκαετίες, κυρίως όσον αφορά τον αριθμό των μετακινούμενων κοπαδιών και όχι το σύνολο των εκτρεφόμενων ζώων.

7. Η σημασία του στοιχείου σήμερα

α. Ποια είναι η σημασία του στοιχείου για τα μέλη της κοινότητας/τους φορείς του;

Η ανθεκτικότητα της μετακινούμενης κτηνοτροφίας στον χρόνο, παρά τις αντίξοες και μερικές φορές εχθρικές συνθήκες στις οποίες κλήθηκε να προσαρμοστεί, είναι αξιοσημείωτη και οφείλεται σε σημαντικό βαθμό στην προσαρμοστικότητά της. Ο οικογενειακός χαρακτήρας και η βαθιά σχέση της μετακίνησης με τις οικογενειακές και κοινοτικές παραδόσεις, το δέσιμο με τον τόπο και τη γη, η λειτουργικότητα της μετακινούμενης κτηνοτροφίας στο πλαίσιο μιας σύγχρονης αγροκτηνοτροφικής οικονομίας αποτελούν ορισμένους μόνο από τους λόγους που συνέτειναν στη διατήρηση της μετακινούμενης κτηνοτροφίας ως τις μέρες μας.

Συχνά, οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι δεν αμείβονται κατάλληλα για το γάλα τους, το οποίο υπερτερεί σε αρκετές περιπτώσεις του γάλακτος των μη μετακινούμενων εκτροφών ως προς ορισμένα ποιοτικά χαρακτηριστικά, ιδίως τα οργανοληπτικά. Από την άλλη, η εξατομίκευση των οικογενειακών κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων στέρησε το σύστημα παραγωγής από τις αρχές της αλληλοβοήθειας και της αμοιβαιότητας, οι οποίες αποτελούσαν τη βάση των κληροδοτημένων μορφών

συνεργασίας μεταξύ των μελών του τσελιγκάτου και κυρίως μεταξύ ευρύτερων οικογενειακών ομάδων που χαρακτήριζαν το προηγούμενο σύστημα οργάνωσης των μετακινούμενων κτηνοτρόφων. Παράλληλα, εξαλείφθηκε η λειτουργικότητα των εκτεταμένων κοινωνικών δικτύων (κουμπαριές, πελατειακές σχέσεις κλπ.) που καθόριζαν το παλιότερο σύστημα. Οι νέες μορφές συλλογικής οργάνωσης που σχηματίστηκαν μεταπολεμικά με τη μορφή των αγροτικών συνεταιρισμών δεν κατάφεραν πάντα να λειτουργήσουν με τρόπο που να ικανοποιεί τις ανάγκες των παραγωγών. Τα στοιχεία αυτά είναι ενδεικτικά του περιορισμένου κοινωνικού κεφαλαίου, που χαρακτηρίζει γενικότερα την απασχόληση και τη διαβίωση στην ελληνική ύπαιθρο κατά τις τελευταίες δεκαετίες.

Ωστόσο, σήμερα για πολλούς λόγους (τις εμφανείς πλέον οικονομικές επιπτώσεις της κρίσης, την περιορισμένη συμμετοχή τους στη διαδικασία λήψης αποφάσεων που αφορούν τον κλάδο τους, τη συνειδητοποίηση των συνεπειών της παγκοσμιοποίησης στην εμπορία των προϊόντων τους) οι παραγωγοί ωθούνται σε κοινή δράση. Έτσι, δημιουργούνται κατά τόπους μικρές ομάδες παραγωγών, σύλλογοι ή δίκτυα με στόχο την επίλυση των παραπάνω προβλημάτων. Στο πλαίσιο αυτό δραστηριοποιούνται στην πιστοποίηση των προϊόντων τους (Προϊόντα Ονομασίας Προελεύσεως ή Προστατευόμενης Γεωγραφικής Ένδειξης) μέσω ομάδων (συνεταιρισμών, δικτύων κλπ.), καθώς έρευνες απέδειξαν ότι «δεν είναι η πιστοποίηση που δημιούργησε την προστιθέμενη αξία, αλλά η οργάνωση και η συλλογική διαχείριση της επωνυμίας και η ορθή προβολή των ωφελειών-κέρδους» (Vallerand, 2014, σελ. 39)

Τα σημαντικότερα προβλήματα της μετακινούμενης κτηνοτροφίας σχετίζονται με τη χρήση των βοσκοτόπων, γεγονός που συνδέεται με την οργάνωση των μετακινούμενων κτηνοτρόφων σε οικογενειακές μονάδες κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Το γεγονός αυτό συνεπέφερε τον ανταγωνισμό, παρ' όλο που ο αριθμός των ζώων είναι σημαντικά μικρότερος.

Ένα ακόμα σχετικό ζήτημα είναι η πρόσβαση στους βοσκοτόπους. Η ανάπτυξη του εθνικού και επαρχιακού οδικού δικτύου, η γεωργική ανάπτυξη στα πεδινά, με την εισαγωγή εντατικών καλλιεργειών (λαχανοκομία, βαμβακοκαλλιέργεια κλπ.) και η επέκταση των δασικών εκτάσεων, λόγω της μη χρήσης βοσκοτόπων από τα μετακινούμενα κοπάδια σε κάποιες περιοχές κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, είναι μερικοί μόνο από τους παράγοντες που είχαν ως αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η πρόσβαση σε κάποιους βοσκοτόπους (π.χ. ορεινή Φωκίδα, Θεσπρωτία), αλλά και να είναι αδύνατη η μετακίνηση των κοπαδιών με τα πόδια.

Επίσης, το ασαφές ιδιοκτησιακό καθεστώς των βοσκοτόπων, ιδιαίτερα των ορεινών, υπό την έλλειψη μάλιστα κτηματολογίου και δασολογίου, δεν επιτρέπουν τη σαφή οριοθέτηση ζωνών βόσκησης και εμποδίζουν τη θέσπιση ενός ολοκληρωμένου

συστήματος διαχείρισης ορεινών βοσκοτόπων. Επιπλέον, ο ανταγωνισμός από εναλλακτικές χρήσεις γης (εντατική γεωργία και κτηνοτροφία στις πεδινές περιοχές, π.χ. Ηλεία, Κεντρική Μακεδονία, τουρισμός σε νησιά και παραθαλάσσιες περιοχές, εγκατάσταση ανανεώσιμων πηγών ενέργειας, κ.ά.) περιορίζει τις δυνατότητες λειτουργίας του συστήματος.

Για έναν σημαντικό αριθμό μετακινούμενων κτηνοτρόφων, ιδιαίτερα εκείνων που κατάγονται από ορεινά χωριά, η μετακίνηση των κοπαδιών τη θερινή περίοδο προς τους βοσκοτόπους των χωριών καταγωγής τους αποτελεί, εκτός όλων των άλλων, και συναισθηματική ανάγκη. Παρ' όλο που στις μέρες μας όλοι τους έχουν δημιουργήσει περιουσία στην περιοχή διαχείμασης και λένε πως έχουν «δύο πατρίδες», εντούτοις, συναισθηματικά είναι δεμένοι με το ορεινό χωριό καταγωγής τους. Καθώς το χειμώνα διαχειμάζουν σε διαφορετικές περιοχές, το καλοκαίρι τούς δίνεται η ευκαιρία να ανταμώσουν με τους συμπατριώτες τους, να γλεντήσουν στα πανηγύρια με τον δικό τους, ιδιαίτερο τρόπο, να απολαύσουν τη δική τους μουσική, τους δικούς τους χορούς, τα δικά τους τραγούδια (βλ. Παράρτημα 3). Δυσκολεύονται, όπως λένε οι ίδιοι, και μάλιστα οι νέοι κτηνοτρόφοι, να περάσουν όλο το καλοκαίρι στον κάμπο με τις υψηλές θερμοκρασίες και να στερηθούν, μαζί με το κοπάδι τους, τη δροσιά και τον καθαρό αέρα των χωριών τους. Χαρακτηριστικά λένε: «μόλις μπει ο Μάης δεν μας κρατάει τίποτα στον κάμπο, τα ζα (σ.σ.: τα ζώα) έχουν στραμμένο το κεφάλι τους προς τα βουνά». Αντιλαμβάνεται, λοιπόν, εύκολα κανείς ότι δεν είναι μόνο η οικονομικότερη διαχείριση του κοπαδιού τους που τους υπαγορεύει τη μετακίνηση, αλλά και η εσωτερική τους ανάγκη να εκφράσουν και να βιώσουν συναισθήματα στις γιορτές, στους γάμους, στα βαφτίσια, στο μάζεμα στην πλατεία του χωριού, του δικού τους χωριού, αυτού των πατεράδων και των παππούδων τους, εκεί που «τα χνώτα τους είναι ίδια».

β. Ποια είναι η σημασία του στοιχείου για τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία;

Παλιότερες πηγές σχετικά με τη μετακινούμενη κτηνοτροφία μαρτυρούν διαρκή μείωση των μετακινούμενων κοπαδιών. Τα τελευταία 25-30 χρόνια ο πληθυσμός των μετακινούμενων αιγοπροβάτων στην Ελλάδα παραμένει σταθερός, αν και μειώνεται ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων, γεγονός που συνδέεται με τον σχηματισμό μεγαλύτερων και πιο βιώσιμων κοπαδιών. Εντούτοις, αυτή η μείωση έχει ερμηνευτεί ως φθορά του συστήματος, με αποτέλεσμα η μετακινούμενη κτηνοτροφία να θεωρείται νεκρή. Στο πλαίσιο μιας γενικευμένης πολιτικής στήριξης των εντατικών συστημάτων παραγωγής, που ενισχύθηκαν περαιτέρω από τις πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Κοινή Αγροτική Πολιτική), η μετακινούμενη κτηνοτροφία δεν ενισχύθηκε, αγνοήθηκε ή και χαρακτηρίστηκε ως «παρωχημένη» και «αναχρονιστική». Παρ' όλα αυτά, η μετακινούμενη κτηνοτροφία στην Ελλάδα κάθε άλλο παρά νεκρή είναι σήμερα. Αντίθετα, ενσωματώνει ένα σύνολο παραδοσιακών

στοιχείων κατάλληλα προσαρμοσμένων στη σημερινή πραγματικότητα, την ίδια στιγμή που υιοθετεί μια σειρά πρακτικών που μπορούν να χαρακτηριστούν καινοτόμες.

Εκτός από τον οικονομικό της ρόλο, η μετακινούμενη κτηνοτροφία διαθέτει και όψεις που την καθιστούν πολυλειτουργική. Ο χαρακτηρισμός της ως πολυλειτουργικής σημαίνει ότι, εκτός από τον ρόλο της ως παραγωγού διατροφικών προϊόντων, παρέχει «έμμεσες» υπηρεσίες χρήσιμες για την κοινωνία, που συμβάλλουν στη βιωσιμότητα του αγροτικού χώρου (π.χ. συγκράτηση του αγροτικού πληθυσμού) και στην ανάδειξη του ως σημαντικού περιβαλλοντικού και αισθητικού αγαθού (π.χ. διατήρηση ιστορικών μορφών τοπίου που διαμορφώθηκαν στο πέρασμα του χρόνου από την αλληλεπίδραση ανθρώπου και φύσης).

Έτσι, εκτός από εμπορεύσιμα αγαθά κυρίως διατροφικά (π.χ. γάλα, τυροκομικά προϊόντα, κρέας, αλλά και μαλλί κ.ά.), η μετακινούμενη κτηνοτροφία προσφέρει στο περιβάλλον και στο κοινωνικό σύνολο μια σειρά υπηρεσιών, χωρίς οι παραγωγοί να αμείβονται άμεσα γι' αυτές. Λαμβάνουν μόνο εισοδηματικές ενισχύσεις από την Ευρωπαϊκή Ένωση, για τις οποίες επισημαίνεται πως είναι αμοιβές για τις υπηρεσίες που οι παραγωγοί όχι μόνο παρείχαν για χρόνια δωρεάν, αλλά και συνεχίζουν να παρέχουν.

Για παράδειγμα, η μετακινούμενη κτηνοτροφία έχει σημαντική συνεισφορά στην ανάπτυξη των ορεινών και μειονεκτικών αγροτικών περιοχών. Παρέχει απασχόληση και εισόδημα, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις είναι η μοναδική οικονομική δραστηριότητα και συμβάλλει ουσιαστικά στη συγκράτηση του πληθυσμού και στη διατήρηση της βιωσιμότητάς του. Υπάρχουν χαρακτηριστικά παραδείγματα ορεινών κοινοτήτων της Ελλάδας που τον χειμώνα σχεδόν ερημώνουν, για να ζωντανέψουν το καλοκαίρι, λόγω των κοπαδιών που μετακινούνται εκεί. Ενδεικτικά αναφέρονται η Αετομηλίτσα Ιωαννίνων, το Χαλίκι Ασπροποτάμου, τα Θεοδώριανα Άρτας, ο ορεινός όγκος Αργιθέας Καρδίτσας, ο Δήμος Αγράφων Ευρυτανίας (Τροβάτο, Άγραφα, Βραγγιανά, Επινιανά), η περιοχή Γκούρας-Φενεού στην Κορινθία.

Θα πρέπει, όμως, να σημειωθεί ότι ακόμα και σε ορεινές κοινότητες στις οποίες τα τελευταία χρόνια έχουν αναπτυχθεί άλλοι τομείς της οικονομίας, όπως η παροχή τουριστικών υπηρεσιών (π.χ. στον ορεινό όγκο των Γρεβενών, σε περιοχές της ορεινής Αρκαδίας, αλλά και σε ορεινές περιοχές τουριστικών νησιών, όπως η Κρήτη, η Χίος, η Θάσος, η Νάξος κ.ά.) η μετακινούμενη κτηνοτροφία συνεχίζει να αποτελεί σημαντική πηγή εισοδήματος. Μάλιστα, αυτή η μορφή της ανάπτυξης «εκ των έσω» αξιοποιεί τα εγγενή πλεονεκτήματα και τα υφιστάμενα πολιτιστικά στοιχεία των περιοχών, τα οποία έχουν διαμορφωθεί ως αποτέλεσμα της επικράτησης του συστήματος μετακινούμενης κτηνοτροφίας για αιώνες. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται

και η συστηματική παραγωγή και πώληση γαλακτοκομικών προϊόντων από μετακινούμενες εκτροφές.

Επίσης, τα μετακινούμενα κοπάδια αξιοποιούν ορεινούς βοσκοτόπους, συμβάλλοντας στην προστασία της βιοποικιλότητας και στη φυσική ανανέωση της βλάστησης, στη διαχείριση του κλίματος, στην αποφυγή της ερημοποίησης στα νησιά και στην άμβλυνση των επιπτώσεων του φαινομένου του θερμοκηπίου. Ιδιαίτερη πτυχή της περιβαλλοντικής διάστασης της μετακινούμενης κτηνοτροφίας αποτελεί και η διατήρηση αυτόχθονων φυλών αιγοπροβάτων (καλαρρύτικη φυλή στην Ήπειρο, φυλή Ανωγείων στην Κρήτη, η φυλή Καρύστου στην Εύβοια και η βλάχικη φυλή στη Δυτική Μακεδονία). Πρόκειται για φυλές με υψηλή ανθεκτικότητα, άριστα προσαρμοσμένες στις τοπικές μικροκλιματικές συνθήκες και στη βόσκηση σε ορεινές περιοχές. Επίσης, είναι συνδεδεμένες με την παραγωγή γάλακτος με άριστα ποιοτικά χαρακτηριστικά (υψηλή τυροκομική ικανότητα και ιδιαίτερα οργανοληπτικά στοιχεία) και με την παραγωγή τυροκομικών/γαλακτοκομικών προϊόντων που χαρακτηρίζουν τις τοπικές διατροφικές παραδόσεις διαφόρων περιοχών της Ελλάδας.

γ. Συμμετείχε και πώς η κοινότητα στην προετοιμασία της εγγραφής του στοιχείου στο Εθνικό Ευρετήριο Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς;

Τόσο η ίδρυση του «Δικτύου Μετακινούμενων Κτηνοτρόφων» όσο και η απόφαση για την εγγραφή της μετακινούμενης κτηνοτροφίας είναι συλλογικές αποφάσεις που είναι αποτέλεσμα συμμετοχικών διαδικασιών. Η ιδέα ξεκίνησε με την έναρξη της υλοποίησης του ερευνητικού προγράμματος «ΘΑΛΗΣ-ΑΤΕΙΘ Η δυναμική του συστήματος μετακινούμενης αιγοπροβατοτροφίας στην Ελλάδα. Επιδράσεις στη βιοποικιλότητα». Στο πλαίσιο του έργου πραγματοποιήθηκαν επισκέψεις σε όλη την Ελλάδα, εκτεταμένες επαφές με τους εμπλεκόμενους στο σύστημα (συλλογικές αντιπροσωπεύσεις κτηνοτρόφων, κρατικές υπηρεσίες, τοπική αυτοδιοίκηση, μεταποιητές, επιστήμονες κτλ.) καθώς και πρωτογενής έρευνα με ερωτηματολόγιο σε δείγμα περίπου 20% του συνολικού πληθυσμού των μετακινούμενων αιγοπροβατοτρόφων, χωρίς να υπολογίζονται οι άτυπες συζητήσεις με κτηνοτρόφους σε ολόκληρη τη χώρα. Από το 2015 μέχρι σήμερα, πέραν αυτών των ενεργειών, πραγματοποιήθηκαν τρεις ενημερωτικές ημερίδες διάχυσης (Λάρισα, Απρίλιος 2015· Κρήτη, Οκτώβριος 2015· Θεσσαλονίκη, Σεπτέμβριος 2016). Επίσης, έχουν πραγματοποιηθεί συναντήσεις ομάδων εστίασης (focus groups) με τη συμμετοχή ειδικών του κλάδου και εμπλεκόμενων φορέων, ώστε να τεθούν σε συζήτηση προβλήματα και ζητήματα που απασχολούν τους εμπλεκόμενους στο σύστημα (Σαμαρίνα, 2014· Νεμέα, 2015· Αγρίνιο σε συνεργασία με τοπικούς συλλόγους των Αγράφων, 2015).

8. Διαφύλαξη/ανάδειξη του στοιχείου

α. Πώς μεταδίδεται το στοιχείο στις νεότερες γενιές σήμερα;

Παλιότερα η μετάδοση των γνώσεων που σχετίζονται με τις ποικίλες όψεις της κτηνοτροφίας και της μετακίνησης πραγματοποιούνταν αποκλειστικά με τρόπο εμπειρικό εντός της οικογένειας. Είναι χαρακτηριστικό ότι το κοπάδι κληροδοτούνταν συνήθως στον μεγαλύτερο γιο, αλλά παρέχονταν βοήθεια και στα μικρότερα παιδιά που ήθελαν να αποκτήσουν δικό τους κοπάδι. Σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του Προγράμματος «ΘΑΛΗΣ», σε δείγμα 551 μετακινούμενων εκμεταλλεύσεων σε όλη την Ελλάδα, διαπιστώθηκε ότι σχεδόν όλες έχουν μακρά οικογενειακή παράδοση. Σε κάποιες περιπτώσεις αυτή διακόπηκε προσωρινά, για οικογενειακούς λόγους (π.χ. έλλειψη εργασίας), για να συνεχιστεί ξανά πρόσφατα.

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες μέχρι και σήμερα, η διαδικασία της διαδοχής στις μετακινούμενες εκμεταλλεύσεις είναι συνάρτηση οικονομικών και μη παραγόντων: της δυνατότητας να επιλέξουν οι νέοι έναν άλλον τρόπο ζωής, των περισσότερων ευκαιριών για απασχόληση σε άλλους τομείς, των συνθηκών που επικρατούν στην εκμετάλλευση, της οικονομικής βιωσιμότητας της εκτροφής ζώων υπό αυτό το σύστημα κ.ά. Πάντως, η επικρατούσα αντίληψη ότι οι νέοι σήμερα δεν ενδιαφέρονται να συνεχίσουν το επάγγελμα δεν είναι ακριβής, καθώς η απασχόληση στην οικογενειακή εκμετάλλευση αποτελεί διέξοδο σε σχέση με την παντελή έλλειψη ευκαιριών απασχόλησης γενικότερα, λόγω της ασφυκτικής οικονομικής κρίσης. Επιπλέον, οι νέοι που αποφασίζουν να συνεχίσουν το επάγγελμα του μετακινούμενου κτηνοτρόφου είναι συνειδητοποιημένοι και επιδιώκουν να εκπαιδευτούν κατάλληλα: παρακολουθούν γεωπονικές σπουδές ή προγράμματα επιμόρφωσης, εκπαιδεύονται στη μεταποίηση και αξιοποιούν την εμπειρία που τους μεταλαμπαδεύουν οι μεγαλύτεροι. Είναι συχνά καινοτόμοι και προσπαθούν να συνδυάσουν την παράδοση και την εμπειρία με τους νεωτερισμούς και την ενεργητική αναπτυξιακή στρατηγική. Μέλη του Δικτύου Μετακινούμενων Κτηνοτρόφων είναι πολλοί νέοι κτηνοτρόφοι (ηλικίας κάτω των 40 ετών).

Σε πρόσφατη έρευνα (Ragkos κ.ά., 2015) ερευνήθηκαν τα κίνητρα των κτηνοτρόφων που συνεχίζουν τη μετακίνηση σήμερα. Τα ευρήματα επιβεβαιώνουν την εντύπωση που επικρατεί μεταξύ όσων μελετούν το σύστημα: οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι κινητοποιούνται και από οικονομικούς αλλά και από μη οικονομικούς παράγοντες, επιβεβαιώνοντας πως το σύστημα είναι πολυλειτουργικό αλλά και πως οι ίδιοι οι κτηνοτρόφοι το αντιλαμβάνονται ως τέτοιο. Η αναγνώριση των πολλαπλών κινήτρων των μετακινούμενων κτηνοτρόφων, η πολυλειτουργικότητα του συστήματος και η σύνθετη φύση της απόφασης για υιοθέτησή του αποτέλεσαν τους κύριους λόγους που ώθησαν στην ίδρυση του Δικτύου Μετακινούμενων Κτηνοτρόφων. Οι σκοποί/στόχοι του Δικτύου και οι δράσεις για την επίτευξή τους αφορούν την

προστασία και ανάδειξη των πολλαπλών εκφάνσεων της μετακινούμενης κτηνοτροφίας, οι οποίες είναι στην ουσία τα κίνητρα που ωθούν τους κτηνοτρόφους να συνεχίσουν να την ασκούν.

β. Μέτρα διαφύλαξης/ανάδειξης του στοιχείου που έχουν ληφθεί στο παρελθόν ή που εφαρμόζονται σήμερα (σε τοπική, περιφερειακή ή ευρύτερη κλίμακα)

Η μετακινούμενη αιγοπροβατοτροφία έχει ενταχθεί στα σύγχρονα εκτατικά συστήματα κτηνοτροφίας (δηλαδή τον τύπο κτηνοτροφίας όπου τα κοπάδια βόσκουν σε λιβάδια, σε αντίθεση με την εντατική ή σταβλισμένη κτηνοτροφία) της Ευρωπαϊκής Ένωσης (βλ. Διακήρυξη του Koblenz, Παράρτημα 3). Υπό το πρίσμα αυτό, η λειτουργία του συστήματος υπόκειται σε προβλήματα που διαφέρουν σημαντικά από εκείνα που αντιμετώπιζαν οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι των περασμένων δεκαετιών και ιστορικών περιόδων, χωρίς όμως αυτό να μεταβάλλει την ουσία των επιδιώξεών τους. Η έλλειψη σαφούς αναγνώρισης του συστήματος, η για χρόνια διάχυτη λανθασμένη αντίληψη πως πρόκειται για ένα σύστημα νεκρό ή, στην καλύτερη περίπτωση, αναχρονιστικό και το γενικότερο πλαίσιο της ασκούμενης πολιτικής (Κοινή Αγροτική Πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης) είχε ως αποτέλεσμα το σύστημα να εξετάζεται με κριτήρια κοινά με άλλα συστήματα εκτροφής, που όμως είναι διαφορετικά στην ουσία, τη φιλοσοφία και το διαχειριστικό τους προφίλ. Το ζήτημα αυτό είναι κοινό για τα συστήματα εκτατικής/χωρικής κτηνοτροφίας σε ολόκληρη την Ευρώπη. Η έρευνα έχει αναδείξει πως η οικονομικότητα του συστήματος είναι ικανοποιητική, αλλά η λειτουργία του απειλείται από διαρθρωτικής φύσης ελλείψεις.

γ. Μέτρα διαφύλαξης/ανάδειξης που προτείνεται να εφαρμοστούν στο μέλλον (σε τοπική, περιφερειακή ή ευρύτερη κλίμακα)

Το Δίκτυο Μετακινούμενων Κτηνοτρόφων είναι ένας μη κερδοσκοπικός Οργανισμός που ξεκίνησε στις αρχές του 2015 θέτοντας ως σκοπό του την ανάδειξη της αξίας της μετακινούμενης κτηνοτροφίας ως πολιτισμικού αγαθού καθώς και τη διαφύλαξη της πολιτιστικής κληρονομιάς και της κουλτούρας της μετακίνησης εν γένει.

Συγκεκριμένα, το Δίκτυο αποσκοπεί:

- Στην ανάδειξη της πολιτιστικής και περιβαλλοντικής αειφορίας του μετακινούμενου συστήματος εκτροφής.
- Στην ανάδειξη της οικονομικής βιωσιμότητας του μετακινούμενου συστήματος εκτροφής.
- Στην ανάδειξη των καλών και υπεύθυνων περιβαλλοντικά πρακτικών κατά τη μετακίνηση των κοπαδιών και τη χρήση των βοσκοτόπων, της αειφόρου χρήσης της γης και των φυσικών πόρων καθώς και στη διατήρηση της γενετικής ποικιλότητας στο πλαίσιο που ορίζει η Κοινή Αγροτική Πολιτική και η περιβαλλοντική πολιτική της

χώρας.

- Στην ανάδειξη πολιτιστικών στοιχείων που απορρέουν από το σύστημα και στην αξιοποίησή τους στο πλαίσιο αναπτυξιακών πρωτοβουλιών.
- Στη διαχείριση προγραμμάτων, είτε αυτόνομα είτε σε συνεργασία με φορείς στην Ελλάδα ή με δίκτυα του εξωτερικού, στο πλαίσιο της επίτευξης των σκοπών του Δικτύου.
- Στη διάχυση της εμπειρίας που προκύπτει από τη μελέτη του συστήματος.
- Στην ανάδειξη των παραγόμενων από το σύστημα της μετακινούμενης κτηνοτροφίας προϊόντων.

Οι τρόποι αξιοποίησης της πολιτιστικής κληρονομιάς της μετακίνησης είναι πολυάριθμοι, γεγονός που οφείλεται στο πολυσχιδές των εκφάνσεών της. Το Δίκτυο επιδιώκει να αναλάβει ένα ευρύ φάσμα δράσεων αξιοποίησης αυτών των πολιτιστικών στοιχείων, όπως:

- Διαμόρφωση ενημερωτικού-εκπαιδευτικού υλικού, ώστε το ευρύ κοινό να έρθει σε άμεση επαφή με τη μετακινούμενη κτηνοτροφία ως άυλη πολιτιστική κληρονομιά. Σε επόμενη φάση και με κατάλληλες προσαρμογές, αυτό το υλικό θα μπορούσε να διανεμηθεί στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση και να ενταχθεί στο πλαίσιο μαθημάτων περιβαλλοντικής εκπαίδευσης.
- Σκοπός του Δικτύου είναι να επεκταθεί σε όλες τις περιοχές της Ελλάδας και να εντάξει στους κόλπους του όλες τις εκφάνσεις της πολιτιστικής κληρονομιάς της μετακίνησης, αναδεικνύοντας έτσι τις κοινές καταβολές του συστήματος στο σύνολο της χώρας. Συγχρόνως, είναι απαραίτητη η διαρκής επικοινωνία και συνεργασία με αντίστοιχους φορείς του εξωτερικού, τόσο στη Μεσόγειο (Ιταλία, Ισπανία, Γαλλία) όπου μετακινούνται κοπάδια, όσο και με τις υπόλοιπες χώρες της Ευρώπης όπου απαντώνται συστήματα χωρικής κτηνοτροφίας.
- Ολοκληρωμένη μελέτη των διαδρομών των κοπαδιών, μέσω μιας ολοκληρωμένης προσέγγισης (λαογραφικής-εθνολογικής, κοινωνιολογικής, χωροταξικής, αρχιτεκτονικής, οικολογικής, οικονομικής). Η καταγραφή και μελέτη του συνόλου των χαρακτηριστικών των διαδρομών, εκτός από την ανάδειξη και προβολή τους, μπορεί να αξιοποιηθεί και στην αναβίωση διαδρομών και την αξιοποίηση παράλληλων δυνατοτήτων αναψυχής σε ενδιαφερόμενους τουρίστες και περιηγητές.
- Στήριξη των παραδοσιακών πανηγυριών και εμπλουτισμός τους με εκδηλώσεις γαστρονομίας, με σκοπό την ανάδειξη τοπικών προϊόντων.
- Δημιουργία μουσείου πολιτιστικής κληρονομιάς του ποιμενικού βίου που συνδέεται με το μετακινούμενο σύστημα εκτροφής.
- Έρευνα αγοράς για τα προϊόντα που θα μπορούσαν να παραχθούν από πρώτες ύλες μετακινούμενων εκμεταλλεύσεων, αλλά και για προϊόντα που παράγονται σε επίπεδο εκμετάλλευσης ή μικρής γεωγραφικής περιοχής. Με την οργάνωση κατάλληλων στρατηγικών προώθησης, τα προϊόντα αυτά μπορούν να

έχουν υψηλή προστιθέμενη αξία, με σημαντικές ωφέλειες για τους παραγωγούς και μικρές τοπικές επιχειρήσεις (π.χ. τυροκομεία).

- Στοχευμένες δράσεις που μεσοπρόθεσμα θα οδηγήσουν στην αλλαγή της νοοτροπίας και την τόνωση της αυτοπεποίθησης των ίδιων των κτηνοτρόφων αλλά και στην αλλαγή του τρόπου με τον οποίο η κοινωνία τους αντιμετωπίζει.

Όπως προαναφέρθηκε, η μεταβίβαση της εκμετάλλευσης και της ιδιαίτερης τεχνογνωσίας που απαιτείται από γενιά σε γενιά είναι ένα σύνθετο φαινόμενο. Αποτελεί πρόβλημα, εντούτοις, η έλλειψη εξειδικευμένων σχολών και δομών εκπαίδευσης (θεωρητικής και τεχνικής) και εκμάθησης του επαγγέλματος. Στο πρότυπο σχολών, όπως της Γαλλίας (*Écoles des Bergers*), η ανάπτυξη τέτοιων δομών θα είχε πολλαπλά οφέλη: πρώτον, την καλύτερη κατάρτιση των νέων στη μετακινούμενη κτηνοτροφία, δεύτερον τη συστηματοποίηση της υφιστάμενης γνώσης, γεγονός που θα συμβάλει στη διαφύλαξη της και, τρίτον, την παγίωση του κύρους του επαγγέλματος του μετακινούμενου κτηνοτρόφου, ως αποφοίτου πλέον μιας αναγνωρισμένης εκπαιδευτικής δομής.

9. Βασική Βιβλιογραφία

Λουκόπουλος, Δ. (1930), Ποιμενικά της Ρούμελης.

Πίτερης, Χ., Ράγκος, Α. και Λάγκα, Β. (2015), «Το σύστημα μετακινούμενης αιγοπροβατοτροφίας στην Κρήτη», *5ο Πανελλήνιο Συνέδριο Τεχνολογίας Ζωικής Παραγωγής, Παρασκευή 30 Ιανουαρίου 2015, Θεσσαλονίκη*, σελ. 55-56.

Ράγκος, Α. και Β. Λάγκα (2014), «Ο πολυλειτουργικός χαρακτήρας του συστήματος μετακινούμενης αιγοπροβατοτροφίας στην Ελλάδα». *Πρακτικά 8ου Πανελληνίου Λιβαδοπονικού Συνεδρίου «Λιβάδια–Κτηνοτροφία: Έρευνα και ανάπτυξη. Προοπτικές εργασίας για νέους», 1-3 Οκτωβρίου 2014, Θεσσαλονίκη*, σελ. 47-52.

Συράκης Δ. (1925), «Η νομαδική κτηνοτροφία εν Ελλάδι», *Γεωργικόν Δελτίον της Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας*, XII, 651 - 777.

Ψυχογιός Δ., Γ. Παπαπέτρου (1985), «Οι μετακινήσεις των Νομάδων Κτηνοτρόφων», στο *Σαρακατσάνοι, Ένας Ελληνικός Νομαδικός Κτηνοτροφικός Πληθυσμός*, Πρακτικά Συνεδρίου Σέρρες, 1-3 Οκτωβρίου 1983, Αθήνα.

Ν. 4056/2012 (ΦΕΚ Α 52/12-03-2012) Ρυθμίσεις για την κτηνοτροφία και τις κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις και άλλες διατάξεις.

Braudel F. (1985), *La Méditerranée: l'espace et l'histoire*, Arthaud-Flammarion, Paris

Braudel, F. (1979 [1993]), *Η Μεσόγειος και ο Μεσογειακός Κόσμος την Εποχή του*

- Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας (Τόμ. Α΄), *Ο Ρόλος του Περίγυρου*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Brisebarre, A. M. (2007), *Bergers et transhumances*, Romagnat, De Borée.
- Campbell, J.K. (1964), *Honour, Family and Patronage: A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford: Clarendon Press.
- Chang, C. (1992), Archaeological Landscapes: The Ethnoarchaeology of Pastoral Land Use in the Grevena Province of Northern Greece, στο J. Rossignol & L. Wandsnider (επιμ.), *Space, Time, and Archaeological Landscapes* (σελ. 65-90). New York: Plenum.
- CIHEAM (2011), *Economic, social and environmental sustainability in sheep and goat production systems*, Montpellier
- Galanopoulos, K., Abas, Z., Laga, V., Hatziminaoglou, I., Boyazoglu, J. (2011), «The technical efficiency of transhumance sheep and goat farms and the effect of eu subsidies: Do small farms benefit more than large farms?», *Small Rumin. Res.*, 100, 1–7.
- Galaty, J.G. και D.L. Johnson (επιμ.) (1990), *The World of Pastoralism: Herding Systems in Comparative Perspective*, New York and London: Guilford Press.
- García-Martín, P. (2004), The history and characteristics of the Mesteña Transhumance Routes, στο R. H. G. Bunce, M. Pérez-Soba, A. Jongman, A. Gómez Sal, F. Herzog and I. Austad, (επιμ.), *Transhumance and Biodiversity in European Mountains*, Report from the EU-FP5 project Transhumount. IALE publication series no. 1, pp. 255–258, Alterra: Wageningen, The Netherlands.
- Goltsiou, K. (2011), Research theme: Routes of transhumance-Research report for Greece, . Available online: <http://www.prismanet.gr/canepal/en-10-research-topics/en-4-transhumance-routes/item/317-transhumance-routes-in-greece> (accessed on 17 November 2015).
- Ispikoudis, I., Sioliou, M., Papanastasis, V. (2004), «Transhumance in Greece: Past, present and future prospects», στο *Transhumance and Biodiversity in European Mountains*, στο Bunce, R., Pérez-Soba, M., Jongman, R., Gómez Sal, A., Herzog, F., Austad, I. (επιμ.), IALE Publication: Wageningen, The Netherlands, pp. 211-229.
- Karatassiou, M., Galidaki, G., Ragkos, A., Stefopoulos, K. και Lagka, V. (2015), «Transhumant sheep and goat farming and the use of rangelands in Greece», *Options Méditerranéennes Series A*, 115, σελ. 655-659.

- Karatassiou, M., P. Sklavou, Z. Parissi, G. Galidaki (2015), Land use/cover changes in North Eastern Greece from 1980 to 2000, στο *Proceedings of the 7th International Conference on Information and Communication Technologies in Agriculture, Food and Environment* (HAICTA 2015), Kavala 2015, Greece. (Accepted) (C)
- Karatassiou, M., Z.M. Parissi, P. Sklavou, «Impact of climatic conditions and transhumant livestock system on two mountainous rangelands in Greece», *Options Méditerranéennes Series A* (ISSN: 1016-121-x). (Accepted)
- Koocheki, A., και S.R. Gliessman (2005), «Pastoral nomadism, a sustainable system for grazing land management in arid areas», *Journal of Sustainable Agriculture*, 25, σ. 113–131.
- Lagka, V., A.Siasiou, A.Ragkos, I.Mitsopoulos, A. Lympieropoulos, S. Kiritsi, V. Bampidis, V. Skapetas (2015), Geographical differentiation of gestational practices of transhumant sheep and goat farms in Greece, στο *Book of abstracts of the 66th annual Meeting of the European Association for Animal Production*, Warsaw, Poland, 31/8-4/9/2015, p. 488.
- Mahdi, M. (2014), «L'émigration des pasteurs nomades en Europe: Entre espoir et désillusion», στο J. Gertel και R.S. Sippel (επιμ.), *Seasonal Workers in Mediterranean Agriculture: the Social Costs of Eating Fresh*, Routledge publication, UK
- Mannia, S. (2010), *Il pastoralismo sardo nella dimensione euro-mediterranea. Analisi antropologica e questioni economico-sociali*. Tesi di dottorato in Antropologia Culturale: Scienze dei sistemi culturali. Università degli studi di Sassari.
- Mientjes, A. (2010), Connecting lowlands and uplands: An ethno-archaeological approach to transhumant pastoralism in Sardinia (Italy), στο S. Kluiving, E.Guttman-Bond (επιμ.), *Landscape & Heritage Studies Proceedings, Landscape Archaeology between Art and Science*. Amsterdam: University Press.
- Nori, M. (2016), «Shifting Transhumances: Migration patterns in Mediterranean Pastoralism», Watch Letter 36. CIHEAM *Crise et résilience en la Méditerranée*. Montpellier
- Nori, M., S. Gemini (2011), «The Common Agricultural Policy vis-à-vis European pastoralists: principles and practices», *Pastoralism: Research, Policy and Practice* 2011, 1:27.
- Ntassiou, K., I. Doukas, και M. Karatassiou (2015), «Movements with the Help of GIS.

- The Case Study of a Mountainous Village in Southwest Macedonia, Greece». *7th International Conference on Information and Communication Technologies in Agriculture, Food and Environment (HAICTA 2015)*. Kavala, 17-20 September, 2015, pp. 821-831.
- Oteros-Rozas, E., J.A. González, B.Martín-López, C.A.López, C. Montes (2012), «Ecosystem services and social-ecological resilience in transhumance cultural landscapes: Learning from the past, looking for a future», στο T. Plieninger, C. Bieling (επιμ.), *Resilience and the Cultural Landscape. Understanding and Managing Change in Human-Shaped Environments*, Cambridge University Press: Cambridge, UK, σ. 242–260.
- Parissi, Z.M., M. Karatassiou και P. Sklavou (2015), «Chemical composition of a *Trifolium repens* L. population in a grazed mountainous grassland in Central Greece», *Options Méditerranéennes Series A* (ISSN: 1016-121-x). (Accepted) (J)
- Parissi, Z.M., D. Rapti, P. Sklavou, M. Karatassiou (2014), «Grazing as a tool to maintain floristic diversity and herbage production in mountainous areas in northwest Greece», στο *Options Méditerranéennes Series* 109, σελ. 523-526.
- Pastomed (2007), *Le pastoralisme méditerranéen, la situation et les perspectives. Modernité du pastoralisme méditerranéen*. Rapport final pour le programme Interreg III PastoMED.
- Ragkos, A., I. Mitsopoulos, A. Siasiou, V.Skapetas, S.Kiritsi, V.Bambidis, V. Lagka και Z. Abas (2013), «Current trends in the transhumant cattle sector in Greece», *Scientific Papers Animal Science and Biotechnologies*, 46(1), σ. 422-426.
- Ragkos, A., A. Siasiou, V.Laga, Z. Abas και I.Mitsopoulos (2013), Transhumant sheep-goat farming in Greece: The adaptability of a multifunctional livestock breeding system to the debt crisis. *XXVth ESRS Congress, 29 July – 1 August 2013 in Florence, Italy*.
http://www.florenceesrs2013.com/wp-content/uploads/2012/07/ESRS2013_eProceedings.pdf, pp. 167-168.
- Ragkos, A., A.Siasiou, K. Galanopoulos και V. Lagka (2014), «Mountainous grasslands sustaining traditional livestock systems: The economic performance of sheep and goat transhumance in Greece», *Options Mediterraneennes*, 109, pp. 575-579.
- Ragkos, A., I. Mitsopoulos, S. Kiritsi, C. Piteris, A. Lymberopoulos, E. Palla, V. Bampidis και V. Lagka (2015), «Economic versus non-economic motives of

- transhumant farmers in Greece», *Options Mediterraneeens Series A*, 115, pp. 503-507.
- Ragkos, A. και M. Nori (2016), «The multifunctional pastoral systems in the Mediterranean EU and impact on the workforce», *Options Mediterraneeennes, Serie A: Mediterranean Seminars No. 114*, pp. 325-328.
- Ragkos, A., M. Karatasiou, Z.Georgousis, Z. Parissi και V. Lagka (2016), «A traditional route of transhumant flocks in Northern Greece: Cultural aspects and economic implications», *Options Mediterraneeennes, Serie A: Mediterranean Seminars No. 114*, σ. 345-348.
- Salzman, P.C. (1971), «Movement and Resource Extraction among Pastoral Nomads», *Anthropological Quarterly*, 44(3): 185–97.
- Salzman, P.C. (2010), «Tranhumance», στο A. Barnard και J. Spencer (επιμ.), *The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, σελ. 696-697.
- Salzman, P.C. (2010), «Nomadism», στο A. Barnard και J. Spencer (επιμ.), *The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, σελ. 505-507.
- Sidiropoulou, A., M.Karatassiou, G. Galidaki, P. Sklavou (2015), «Landscape Pattern Changes in Response to Transhumance Abandonment on Mountain Vermio (North Greece)», *Sustainability*, 7 : 15652-15673.
- Sklavou, P., M. Karatassiou και A. Sidiropoulou (2014), The role of transhumance in the evolution of vegetation and landscape: a case study in Northern Greece (Vermio mountain), στο *Proceedings of the 8th Greek Rangeland Conference, 1-3 October 2014*, Thessaloniki, p. 59-64.
- Turnbull, C.M. (1965), *Wayward Servants*, London: Eyre and Spottiswoode.
- Wace, A. και M. Thomson (1914 [2009]), *Οι Νομάδες των Βαλκανίων*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.
- Vallerand, F. (2014), *Εποχιακές μετακινήσεις και μετακινούμενες εκτροφές στην Ευρωπαϊκή Μεσόγειο*.
<http://www.metakinoumena.gr/el/downloads/category/3-%CE%BA%CE%B5%CE%B9%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%B1>

10. Συμπληρωματικά Τεκμήρια

α. Κείμενα (πηγές, αρχειακά τεκμήρια κτλ.)

β. Χάρτες

γ. Οπτικά και ακουστικά τεκμήρια (σχέδια, φωτογραφίες, αρχεία ήχου, βίντεο κτλ.)

δ. Διαδικτυακές πηγές (υπερσύνδεσμοι)

<http://www.vlahoi.net/politismos/ktinotrofia-xalikiou.html>

www.metakinoumena.gr

11. Στοιχεία συντάκτη του Δελτίου

Όνομα: Βασιλική Λάγκα

Ιδιότητα: Καθηγήτρια ΑΤΕΙ Θεσσαλονίκης

Διεύθυνση: Σίνδος ΤΚ: 57400

Τηλ. +30 2310 013892

e-mail: lagka@ap.teithe.gr

Όνομα: Ράγκος Θανάσης

Ιδιότητα: Γεωπόνος/Γεωργοοικονομολόγος MSc, PhD

Διεύθυνση: Σίνδος ΤΚ: 57400

Τηλ. +30 6937414305

e-mail: ragkosagrecon@gmail.com

γ. Τόπος και Ημερομηνία Σύνταξης του Δελτίου

Ιανουάριος 2017